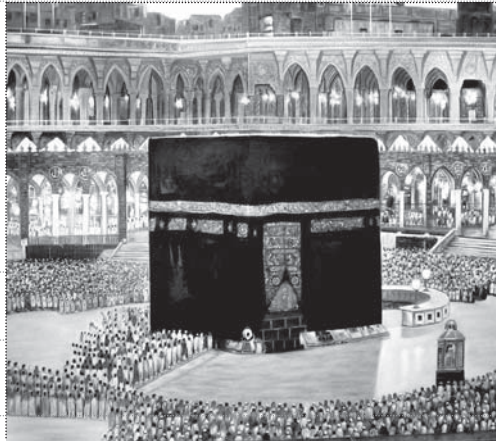

وحدت و انسجام اسلامی

از منظر مقام معظم رهبری (مدظله)

دکتر عباسعلی فرزندی

چکیده

در این مقاله سیاست‌ها و راهکارهای تحقق وحدت و انسجام اسلامی از نظر مقام معظم رهبری ارائه می‌گردد، این‌که مسئولان و اندیشمندان مسلمان در راستای تحقق انسجام اسلامی چه سیاست‌ها و راهکارهایی را باید دنبال نمایند؟ و مناسبترین نگرش برای تحقق سیاست‌ها و راهکارهای انسجام اسلامی کدامند؟ افزون بر آن، سیاست‌ها و راهکارهای اتخاذ شده از نظریه‌های آکادمیک، درباره تحقق انسجام اسلامی و آسیب‌ها و آفت‌های سیاست‌ها و راهکارهای ارائه شده و... طرح و تحلیل گردیده است. در پایان با توجه به داده‌های نظری و تجارب عملی، سیاست‌ها و راهکارهای بدیع و واقع‌گرایانه درباره انسجام اسلامی معرفی شده است.

مدعای مقاله حاضر آن است که با شناخت و اجرای الگوهای همبستگی، مدل‌های معقول، سیاست‌های علمی و عملی رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره انسجام، می‌توان در راه تحقق انسجام، به درستی گام برداشت و مسلمانان را در مقابل اختلاف، بیمه نموده و به نوعی از پیش‌گیری رسید و از سوی دیگر به درمان دردهای موجود پرداخت. تقویت و تأکید بر انسجام حدود یک و نیم میلیارد مسلمان جهان، اساسی‌ترین رسالت علما، دانشمندان و نخبگان جهان اسلام است و اندیشمندان مسلمان باید از خود سؤال کنند که چگونه می‌توان اتحاد و انسجام مسلمانان را اولویت اول جهان اسلام قرار داد؟ متأسفانه مسلمانان امروزه با بی‌توجهی به توطئه‌ها و اجانب در گرداب

تفرقه قرار گرفته و جهان اسلام زیان‌های غیر قابل جبرانی از این تفرقه‌ها دیده است. در سال‌های اخیر دشمن تلاش کرده است عامل مذهبی را به عامل اختلاف بدل کند و نگذارد کشورهای اسلامی با تشریک مساعی و برادری به اوج شکوفایی برسند. در این راستا شناخت سیاست‌ها و راهکارهای تحقق انسجام اسلامی می‌تواند گامی اساسی و ماندگار در ایجاد و تقویت وحدت مسلمانان باشد.

واژگان کلیدی: اتحاد، اسلام، انسجام اسلامی، جهان اسلام، سیاست‌گذاری، اهل سنت، شیعه.

❁ مقدمه

موضوع انسجام اسلامی از پیشینه نسبتاً مناسبی برخوردار است و این مسئله از زوایای گوناگون مورد اهتمام پژوهشگران و نخبگان مذهبی و سیاسی بوده است. در تاریخ پرفراز و نشیب اسلام، تفرقه بین مذاهب و ملل اسلامی، از مسائل پیچیده و بنیان‌کن جوامع اسلامی بوده است که خسارت‌ها و لطمه‌های مادی و معنوی جبران‌ناپذیری بر پیکر امت واحده اسلامی وارد ساخته است، این زخم خونین در چهره زیبای امت اسلامی از دید مصلحان امت اسلامی پنهان نمانده و نگرانی آنان را برانگیخته است. از این رو در مقاطع تاریخی مصلحان بسیاری در صدد ایجاد وحدت بین مسلمین بوده تا التیام‌بخش درد مهلک امت اسلامی باشند، هر یک از آنان اهداف ویژه‌ای را نیز دنبال نموده‌اند.

یکی از چهره‌های شاخص مصلحان وحدت‌طلب امت اسلامی، سیدجمال‌الدین اسدآبادی است. وی به همراه شاگردش شیخ محمد عبده وحدت اسلامی را از مهم‌ترین اهداف آرمانی خود می‌دانست و در این راه تلاش و کوشش فراوانی به عمل آورد. در این راستا وی وطن خاصی برای خویش انتخاب نکرد و در طول عمر مبارزاتی خود به کشورهای متعدد سفر نمود و سکنا گزید. فرد دیگری که در راه وحدت اسلامی اقدام نمود، رئیس جامع الازهر مصر، شیخ محمود شلتوت بود که فتوای جواز پیروی از فقه شیعه را صادر نمود و مذهب تشیع را در ردیف چهار مذهب فقهی اهل سنت به رسمیت شناخت. تأسیس مرکز «دار التقریب بین المذاهب الاسلامیه» در قاهره در ایجاد این گرایش معتدل در شخص شیخ محمود شلتوت مؤثر بود و تلاش‌های

بی‌شائبه مرحوم آیت‌الله بروجردی در صدور فتوای شیخ شلتوت و به رسمیت شناخته شدن مذهب شیعه در کنار مذاهب چهارگانه اهل سنت که وحدت اسلامی را وارد مرحله نوین کرد، نقش بسزایی داشت.

با وجود این تلاش‌های وحدت‌طلبانه، ملت‌های اسلامی همچنان در تب و تاب تفرقه می‌سوختند و استعمارگران شرق و غرب با دامن زدن به آتش تفرقه به غارت منابع کشورهای اسلامی می‌پرداختند، توطئه و فتنه‌گری‌های دشمنان امت اسلامی برای ایجاد تفرقه و سوء استفاده از شرایط تفرقه‌آمیز برای به یغما بردن منابع و ذخایر زیرزمینی و روزمینی کشورهای اسلامی به ویژه، طلای سیاه (نفت) آنان از یک سو و درگیری پیروان مذاهب مختلف اسلامی بر سر مسائل کوچک و ناچیز و فراموشی اصول مشترک از سوی دیگر دست‌به‌دست هم داده بود تا روز به روز آتش تفرقه برافروخته شده و فاصله بین مسلمانان بیشتر و عمیق‌تر شود، اما آغاز نهضت اسلامی امام خمینی^(ره) در سال ۱۳۴۲ و وقوع انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ ایران نقطه عطف تفکر وحدت اسلامی - وحدت شیعه و سنی از یک طرف و وحدت کشورهای اسلامی از طرف دیگر - بود که شخص امام خمینی^(ره) منادی این وحدت بود.

✽ آرمان وحدت اسلامی در اندیشه امام خمینی^(ره)

به نظر می‌رسد مبانی اساسی اندیشه وحدت از دیدگاه امام خمینی^(ره) اصل نفی سبیل و سلطه غیر مسلمان بر امت اسلامی بوده و این که وحدت رمز پیروزی و بقای امت اسلامی است.^۱

«از جمله چیزهایی که برای قیام مسلمانان و مستضعفان جهان علیه چپاول‌گران جهانی و مستکبران جهان خوار لازم به تذکر است آن است که نوعاً قدرت‌های ستمگر از راه ارباب و تهدید یا بوسیله بوق‌های تبلیغاتی خودشان و یا به وسیله عمال مزدور بومی خائنشان، مقاصد خود را اجرا می‌کنند در صورتی که اگر ملت‌ها با هوشیاری و وحدت در مقابلشان بایستند موفق به اجرای آن نخواهند شد».^۲

✽ انگیزه وحدت

امام خمینی^(ره) در آرمان وحدت خود انگیزه‌های گوناگونی داشت که الهام گرفته از مکتب اسلام ناب محمدی بود از نظر امام دین مبین اسلام و حکومت‌های الهی با

سایر حکومت‌های مادی، تفاوت‌های اصولی دارد، زیرا حکومت‌های غیر الهی فقط در پی تحقق و حفظ نظم کشور خود بوده، و حداکثر کاری که انجام می‌دهند این است که نگذارند کسی به دیگری ظلم و تعدی بکند، در حالی که اسلام و حکومت‌های الهی برای هر مسئله، احکام خاص خود را دارد^۲ و یکی از این مسائل مهم دفاع از کیان اسلام و جمهوری اسلامی است که به وحدت مسلمین بستگی دارد.

«از امور مهمه‌ای که بر همه واجب است دفاع از اسلام، دفاع از جمهوری اسلامی است»^۳ که به وحدت بستگی دارد و مسئله وحدت برای حفظ کیان اسلام امری حیاتی است، از طرف دیگر تفرقه امر منکری است که باید از آن جلوگیری شود زیرا امر به معروف و نهی از منکر از واجبات الهی است و برای اطاعت امر خدا باید امر به معروف و نهی از منکر نمود. «بزرگ‌ترین منکر، غلبه اجانب بر ماست، این منکر را باید نهی کنید، حکومت‌ها را نهی کنید از مخالفتی که با هم دارند و با ملت دارند با دشمنان اسلام که خدا فرموده مراوده نکنیم دقت شود، الآن منکری بالاتر از این نیست که مصالح مسلمین را به خطر انداخته است،

این وظیفه همه شماست،
که می‌خواهید برای خدا
کار کنید، همه ما باید این

دشمنی را نهی کنیم و وحدت اسلامی را شعارمان کنیم با وحدت و زیر پرچم لاله
الا الله کامل شود»^۴.

و در جای دیگر فرمودند:

«وحدت نیز امر معروفی است که موجب صلح و آرامش در دنیا می‌شود و باید برای تحقق شرایط صلح، آیین وحدت و اخوت را ایجاد نمود و آن را مستحکم‌تر کرد زیرا ما دنبال این هستیم که دنیا در صلح و آرامش باشد اسلام از اول دارای یک همچو مقصدی بود و خصوصاً در بین مؤمنین، در بین مسلمین، اخوت را سفارش فرموده است بلکه ایجاد تشریح فرموده است»^۵.

انگیزه دیگر امام، انسان‌سازی است تا در سایه وجود انسان‌های کامل، عدالت نیز گسترش یابد و زمینه‌های آسیب‌پذیری در جامعه مسلمین از بین برود، در غیر این صورت آسیب‌پذیری آنان حتمی است. زیرا «... آن روز آسیب به ما می‌رسد که از باطن بگندیم افراد باطنشان بگندد و این گند هم سرایت کند و یک دسته‌ای را از بین ببرد و

متعفن کند»^۷ در حالی که تربیت‌یافتگان مکتب انبیاء و ائمه^(ع) هرگز خلاف نمی‌کنند تا در پی این تخلف جامعه نیز آسیب ببیند.

انگیزه دیگر، تأمین و حفاظت از استقلال و آزادی و شرافت انسانی مسلمانان است بنابراین امام می‌فرماید، «اگر ما تسلیم آمریکا و ابرقدرت‌ها می‌شدیم ممکن بود امنیت و رفاه ظاهری درست می‌شد و قبرستان‌های ما پر از شهدای عزیز ما نمی‌گردید، ولی مسلماً استقلال و آزادی و شرافتمان از بین می‌رفت آیا ما می‌توانیم اسیر آمریکا و دولت‌های کافر شویم تا بعضی چیزها ارزان شود و شهید و مجروح ندهیم؟»^۸

دیگر انگیزه امام در آرمان وحدت، حل معضلات کشورهای اسلامی و مسلمین جهان است لذا امام همه آن‌ها را به وحدت فرا می‌خواند و برقراری روابط دوستانه بین آن‌ها را توصیه می‌کند.^۹

اما ایشان بر این نکته واقف است که هر «هدف بزرگ، دارای اشکالات و گرفتاری‌های بزرگ نیز هست»^{۱۰} مسئله وحدت امت اسلامی و همه مستضعفین جهان نیز اهداف بزرگی است که موانع بزرگی در سر راه آن قرار دارد. ولی با عنایت به اینکه فطرت و سرشت انسان و هستی بر پایه وحدت استوار و تنیده شده است و همه هستی به سوی هدف واحدی رهسپار است «با صبر و تحمل انقلابی به پیش می‌رویم تا عدل الهی و اسلام عزیز»^{۱۱} را در جهان گسترش دهیم، از این رو امام به همه مسلمین جهان توصیه می‌نماید: «ای مسلمانان بر فرهنگ اسلام تکیه کنید و با غرب و غرب‌زدگی مبارزه نمایید و روی پای خودتان بایستید و بر روشنفکران غرب‌زده و شرق‌زده بتازید و هویت خویش را دریابید که روشنفکران اجیر شده، بلایی بر سر ملت و مملکتشان آورده‌اند که تا متحد نشوید و دقیقاً به اسلام راستین تکیه ننمایید، بر شما آن خواهد گذشت که تا کنون گذشته است»^{۱۲}.

اندیشه وحدت امام خمینی^(ره) از مهم‌ترین و ناب‌ترین اندیشه‌های آرمانی ایشان محسوب می‌شود که این اندیشه، نقطه عطفی در تاریخ وحدت اسلامی محسوب می‌شود. آرمان وحدت امام از آنجا ناشی می‌شود که تفرقه در میان امت اسلامی نتایج ذلت‌باری به بار آورده و جبران آن‌ها شاید هرگز امکان‌پذیر نباشد، زیرا اجانب بر مسلمین سیطره یافته و جوامع اسلامی تحت سلطه استعمار، فروپاشیده، مسلمانان شخصیت و شرافت انسانی خود را از دست داده و در همه ابعاد، عقب مانده‌اند؛ بنابراین، استقلال و آزادی و عظمت خود را از کف داده و به شرق و غرب وابسته شده‌اند، با توجه به این شرایط

ننگین است که امام ضرورت وحدت را شدیداً لمس و احساس می‌کند و برای اصلاح جامعه بشری قیام می‌نماید تا با ایجاد همبستگی اسلامی و بالاتر از آن بین مستضعفین جهان از دخالت ابرقدرت‌ها در مقدرات کشورهای اسلامی جلوگیری نموده و آنان را به سر منزل پیروزی رهنمون گردد.

امام استقلال و آزادی و عدالت را لازمه و زمینه‌ساز وحدت تلقی می‌کرد و از امکاناتی همچون مسئله فلسطین، مناسک حج، مراسم برائت از مشرکین... برای ایجاد وحدت بهره می‌گرفت و با انگیزه دفاع از کیان اسلام، ایده وحدت‌طلبانه خویش را ابراز نمود، امام^(ره) دامنه و دایره شمول وحدت را بسیار وسیع و فراگیر می‌دانست به طوری که همه انسان‌ها، مستضعفین عالم، مسلمانان جهان، حتی دیگر ادیان الهی را در بر می‌گرفت و اهداف گوناگونی را در جنبه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی، پیگیری می‌کرد که در دو سطح داخلی و خارجی و برنامه زمانی کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت قابل تقسیم‌بندی است.

سرانجام این که

وحدت اسلامی مورد نظر امام، ثمرات فراوانی برای مسلمین به بار آورده در آینده نیز ثمرات شیرینی پدید خواهد آورد که پدیده انقلاب اسلامی ایران، جنبش‌های آزادی‌بخش اسلامی و دیگر ملل مستضعف، هراس استکبار جهانی از مسلمین و سیادت و آقایی مسلمانان از آن جمله است. بنابراین آرمان وحدت امام خمینی^(ره) موجب پیروزی و رمز بقاء امت اسلامی است.

✽ آرمان وحدت و انسجام از نظر مقام معظم رهبری (مدظله)

از منظر مقام معظم رهبری (مدظله) مهم‌ترین و کلیدی‌ترین اصل در سیاست خارجی در حوزه جهان اسلام، اصل وحدت و انسجام اسلامی است. به لحاظ فراوانی کاربرد الفاظ در لسان مقام معظم رهبری، بی‌تردید واژه وحدت اهمیت بسیاری یافته، تا جایی که امروزه از ایشان به عنوان یکی از بزرگ‌ترین منادیان وحدت یاد می‌شود. کثرت آثار محققانی که وحدت را از منظر مقام معظم رهبری بحث نموده‌اند شاهد بر مدعاست.

اما آنچه این نوشتار به دنبال آن است، این سؤال اصلی است که آیا تأکیدات معظم‌له بر وحدت، از مبنای نظری منسجمی نیز پیروی می‌کند؟ آیا مفهوم همگرایی و انسجام اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری، مبتنی بر مبادی و بنیان‌های نظری است؟ آیا اساساً می‌توان فراوانی عبارات مقام معظم رهبری در مورد مفهوم انسجام اسلامی را در قالب الگویی نظری ارائه نمود؟ سؤالات فوق و نظائر آن، مهم‌ترین دغدغه نظری این بخش است.

در این بخش از مقاله، این موضوع دنبال می‌شود که مقام معظم رهبری در طرح وحدت و انسجام اسلامی، نگاه راهبردی داشته و نیز هیچ‌گاه وحدت تاکتیکی، ملی و یا ایدئولوژیکی را مد نظر نداشته و لذا در طول تلاش‌های وحدت‌گرایانه خود دچار سطحی‌نگری و کلی‌گویی نشده است و آن را به عنوان گونه‌ای راهبرد از متن مبانی دینی طرح کرده که از میان سه مفهوم اسلام، استقلال و بیداری اسلامی قابل ردیابی است.

این بخش می‌کوشد تا ضمن توجه به مبانی و مبادی مفهومی بحث، نظریه و الگوی انسجام اسلامی را از منظر رهبری، بررسی نماید و در ضمن مباحث، راهکارهای عملی ایشان جهت تحقق آن را تحلیل کند. لازم به ذکر است که بیانات مقام معظم رهبری را از لوح فشرده حدیث ولایت^{۱۳} برداشت کرده و جهت اختصار از ذکر پی‌نوشت، امتناع شده است.

❁ مفهوم وحدت و انسجام اسلامی

مقام معظم رهبری (مد ظله) افزون بر تأکید به ضرورت حفظ وحدت ملی و انسجام بین آحاد مردم و تبیین فواید آن، به مفهوم وحدت نیز پرداخته‌اند. ایشان در این باره فرموده‌اند:

«وحدت ملی همان چیزی است که می‌تواند پشتوانه همه تلاش‌های دولت‌مردان و مبارزان و دل‌سوزان این کشور و این انقلاب باشد. بدون وحدت ملی این کشور بزرگ‌ترین نیروی خود و مایه عظمت خود را نخواهد دانست. وحدت ملی شعار اساسی و حیاتی برای کشور ماست و مخاطب این شعار افراد خاصی نیستند همه هستند آحاد مردم مسئولند وحدت ملی برای همه ملت شعار بزرگی است».^{۱۴}

مقام معظم رهبری ضمن تعریف و تبیین وحدت، اظهار می‌دارند:

«ما در مسئله وحدت، جدی هستیم. ما اتحاد مسلمین را هم معنا کرده‌ایم. اتحاد مسلمین، به معنای انصراف مسلمین و فرّق گوناگون از عقاید خاص کلامی و فقهی خودشان نیست؛ بلکه اتحاد مسلمین به دو معنای دیگر است که هر دوی آن باید تأمین بشود: اول این که فرّق گوناگون اسلامی (فرق سنی و فرق شیعه) - که هر کدام فرق مختلف کلامی و فقهی دارند - حقیقتاً در مقابله با دشمنان اسلام، همدلی و همدستی و همکاری و همفکری کنند. دوم این که فرق گوناگون مسلمین سعی کنند خودشان را به یکدیگر نزدیک کنند و تفاهم ایجاد نمایند و مذاهب فقهی را با هم مقایسه و منطبق کنند. بسیاری از فتاوی فقها و علما هست که اگر مورد بحث فقهی عالمانه قرار بگیرد، ممکن است با مختصر تغییری، فتاوی دو مذهب به هم نزدیک شود».^{۱۵}

انسجام اسلامی به معنای همگرایی پیروان مذاهب مختلف در عین وجود اختلافات مذهبی است، چرا که

حذف اختلاف و تنوع فکری و مذهبی ممکن نیست. آنچه مطلوب و شدنی است، یافتن راهبردهای نظری و عملی برای مدیریت

اتحاد مسلمین، به معنای انصراف مسلمین و فرّق گوناگون از عقاید خاص کلامی و فقهی خودشان نیست؛ بلکه اتحاد مسلمین به دو معنای دیگر است که هر دوی آن باید تأمین بشود: اول این که فرّق گوناگون اسلامی (فرق سنی و فرق شیعه) - که هر کدام فرق مختلف کلامی و فقهی دارند - حقیقتاً در مقابله با دشمنان اسلام، همدلی و همدستی و همکاری و همفکری کنند. دوم این که فرق گوناگون مسلمین سعی کنند خودشان را به یکدیگر نزدیک کنند و تفاهم ایجاد نمایند.

صحيح پدیده تعدد باورهای مذهبی و جلوگیری از آسیب‌ها و پیامدهای زیان‌بار واگرایی در جوامع اسلامی است.

بنابراین، پذیرش حضور دیگری و به رسمیت شناختن اختلاف و تنوع افکار را باید نخستین و چه بسا مهم‌ترین گام و مبنای اندیشه وحدت به شمار آورد. بررسی سخنان مقام معظم رهبری بیانگر این مطلب است که تأکید ایشان به وحدت چنین مبنایی دارد. ایشان با نگاهی به اوضاع اجتماعی حاکم می‌فرماید:

«مسئله‌ای که لازم است در آستانه هفته وحدت به همه ملت ایران و همچنین به مسلمانان عالم عرض کنم، اهمیت وحدت بین مسلمین و ارتباط برادرانه میان برادران مسلمان در همه جا و در همه شرایط است. در ابتدا باید معلوم کنیم که مقصود ما از وحدت مسلمانان چیست؟

...ما نمی‌گوییم که سنی‌های عالم بیایند شیعه بشوند، یا شیعه‌های عالم دست از

عقیده‌شان بردارند. البته، اگر یک سنی یا هر کسی تحقیق و تفحص کرد، عقیده‌اش هر چه شد، باید بر طبق عقیده و تحقیق خودش عمل کند. تکلیف او با خدایش است. حرف ما در هفته وحدت و به عنوان پیام وحدت، این است که مسلمانان بیایند با هم متحد بشوند و با یکدیگر دشمنی نکنند. محور هم کتاب خدا و سنت نبی اکرم (ص) و شریعت اسلامی باشد. این حرف، حرف بدی نیست. این حرف، حرفی است که هر عاقل بی‌غرض و منصفی، آن را قبول خواهد کرد.

از سال‌ها قبل از انقلاب که این حرف به صورت رقیقی گفته می‌شد، دستگاه‌های وابسته به استکبار جهانی، با آن مخالفت کردند. از وقتی که انقلاب اسلامی پیروز شد، مستکبران عالم فهمیدند که اگر این حرف - یعنی اتحاد مسلمین - پا بگیرد، مسلمانان به پایگاه و مرکز و کانون و ام‌القرای اسلام - یعنی ایران اسلامی - متوجه خواهند شد؛ لذا از اول پیروزی انقلاب، پول‌های زیادی از طرف دولت‌های مرتجع و وابستگان به استکبار، برای ایجاد اختلاف خرج می‌شود. در کشورهای مختلف، اعم از کشورهای عربی یا اردوزبان و یا حتی در خود کشور اسلامی، به طرق نامرئی و با دست‌های پنهان، می‌خواهند نگذارند این وحدتی که پیام انقلاب و اسلام است، پا بگیرد. ما می‌گوییم این وحدت را باید مهم شمرد. حرف ما این است.

البته، بعضی در بیان مطلب اشتباه می‌کنند. وقتی که آن‌ها این حرف‌ها را می‌زنند، شاید خیلی هم ساده نباشد. وقتی می‌خواهند وحدت اسلامی را بیان کنند، می‌گویند که در صدر اسلام، نه شیعه و نه سنی بود؛ پس شیعه و سنی غلط است! نه، این حرف نادرست و سستی است. بحث سر این نیست که در صدر اسلام، آیا شیعه و سنی وجود داشت یا نه. بالاخره بعد از پیامبر، آرای مسلمین متفاوت شد. یک عده در مسئله امامت نظری داشتند و عده‌ای نظر متفاوت دیگری داشتند. بعضی منبع احکام الهی را یک چیز و بعضی چیز دیگری دانستند. بنابراین، در اصول و فروع، از همان اول اختلافاتی بین مسلمانان به وجود آمد. این که ما بگوییم در صدر اسلام، نه شیعه و نه سنی بود، حرف غلطی است. امروز این حرف، در حقیقت به معنای نفی کردن و از بین بردن معارف و فقه و محصول فرهنگی همه فرق مسلمین است. روی هر چه دست بگذارند، می‌گویند در صدر اسلام نبوده، پس این غلط است! این، خودش حرفی شبیه توطئه است»^{۱۶}

ایشان همچنین می‌فرمایند:

«منظور ما از وحدت چیست؟ یعنی همه مردم یک جور فکر می‌کنند؟ نه. یعنی

همه مردم یک جور سلیقه سیاسی داشته باشند؟ نه. یعنی همه مردم یک چیز را، یک شخص را، یک شخصیت را، یک جناح را، یک گروه را بخواهند؟ نه. معنای وحدت این‌ها نیست. وحدت یعنی نبودن تفرقه و نفاق و درگیری و کشمکش. حتی جماعتی که از لحاظ اعتقاد دینی نیز مثل هم نیستند، می‌توانند اتحاد داشته باشند؛ می‌توانند کنار هم باشند؛ می‌توانند دعوا نکنند...»^{۱۷}

ایشان ضمن پذیرش اختلافات مذهبی، آن را مانع همبستگی در برابر دشمن خارجی نمیدانند و می‌فرمایند:

«اگر ما می‌گوییم که شیعه و سنی در کنار هم قرار بگیرند، یعنی شیعه، شیعه بماند؛ سنی هم سنی بماند. ما چه موقع به عالم تسنن گفته‌ایم که منظورمان از وحدت این است که شما شیعه بشوید؟! ما چنین چیزی نگفته‌ایم. هر کس خواست شیعه بشود، از طریق علمی و از راه مباحثات عالمانه شیعه بشود. آن‌ها هم آزادند که بروند کار خودشان را بکنند. ما نمی‌گوییم شما مذهب را عوض کن؛ ما می‌گوییم شیعه و سنی باید همیشه سر عقل باشند، همچنان

که بحمدالله در دوران انقلاب اسلامی، در کشور ما مشاهده شد. عمل کند. تکلیف او با خدایش است. ما نمی‌گوییم که سنی‌های عالم بیایند شیعه بشوند، یا شیعه‌های عالم دست از عقیده‌شان بردارند. البته، اگر یک سنی یا هر کسی تحقیق و تفحص کرد، عقیده‌اش هر چه شد، باید بر طبق عقیده و تحقیق خودش عمل کند. تکلیف او با خدایش است.

نگذارند دشمن از اختلافات این‌ها سوء استفاده کند. برگزاری هفته وحدت، برای این است»^{۱۸}. بنابراین از منظر مقام معظم رهبری، وحدت ایدئولوژیکی، وحدتی آرمانی و مطلوب است که در سطح مذاهب اسلامی، عملی نیست. آنچه مطلوب و شدنی است، وحدت استراتژیکی به معنای وحدت عملی و همبستگی بر اساس اصول مشترک اسلامی در برابر دشمن مشترک جهان اسلام است که کیان اسلام، منابع و ذخایر کشورهای اسلامی را مورد هدف قرار داده است.

«بیداری اسلامی» رمز گام نهادن در راه وحدت است. «اختلاف‌های جهان اسلام» مهلکه‌ای است که «طمع قدرت‌ها» را برمی‌انگیزد. سران دولت‌های اسلامی باید به تعبیر امام، در برابر ملت‌های خود خضوع نمایند و عزت و سیادت آنان در گرو همین وحدت و انسجام است. در واقع، تفرقه عامل تسلط بیگانگان بر دنیای اسلام است. فراموش نکنیم، وقتی از «وحدت امت اسلامی» یا به تعبیر رهبر فرزانه «انسجام

اسلامی» یاد می‌شود، به معنی برداشتن مرزهای جغرافیایی نیست، بلکه به معنی وحدت عملی کشورهای اسلامی و درک متقابل و تعامل متناسب در خصوص موضوعات مشترک، حول مصالح اهم اسلامی است. می‌توان از این تعبیر، تحت عنوان «هم‌گرایی کشورهای اسلامی» در زمینه‌های دارای اشتراک نظر نام برد.

مقوله‌بندی سیاست‌ها و راهکارهای انسجام‌بخش از نظر امام^(ره) و مقام معظم رهبری

❁ سیاست‌ها و راهکارهای سیاسی

الف) در سطح فراملی

- اولویت تقویت انسجام مذهبی در بین شیعه و سنی در درون هر یک از کشورهای اسلامی در کنار سیاستگذاری‌های کلان.
- برخورد با فرقه‌های اختلاف‌انگیز و تقویت جریان‌های متعادل و میانه‌رو در جهان اسلام.
- تعامل سفارتخانه‌های کشورهای اسلامی با رویکرد تقویت انسجام.
- تصویب مجازات‌های حقوقی برای اعمال خشونت‌آمیز افراطی در کشورهای اسلامی.
- سیاستگذاری در جهت انسجام اسلامی در قالب و بستر مفاهیم جدید و جذابی چون جهانی شدن و...
- گسترش کمی و کیفی پژوهش‌های بنیادی و کاربردی پیرامون مسئله انسجام مذهبی در سطح جهان اسلام.
- بهره‌گیری دولت‌های اسلامی از راهبردها و راهکارهای پیشنهادی و پژوهش‌های علمی و سیاستگذاری پژوهش‌مدار در مسیر انسجام اسلامی.
- رویکرد اولویت بخشیدن در به‌کارگیری کارشناسان و متخصصان اسلامی در موضوعات مختلف.
- طرح نظریه جهانی شدن در راستای اسلام.
- قرار دادن سرزمین مقدس فلسطین به عنوان یک اصل مشترک بین تمامی کشورهای اسلامی و یکی از محورهای انسجام اسلامی.
- رصد مستمر اقدامات دشمن.

ب) در سطح ملی

- تدوین سند راهبردی و نظام‌نامه تقریب و انسجام مذهبی با نظر علمای سنی و شیعه و مسئولان ذی‌ربط در شورای اسلامی سیاستگذاری.
- معرفی جریانات تفرقه‌افکن و اعلان موضع نسبت به آن‌ها.
- اتخاذ مواضع مشترک نسبت به موضوعات اصولی مختلف مانند ضرورت شرکت در مراسم‌های ملی (روز قدس، ۲۲ بهمن و...).
- مقابله جدی با توطئه‌های اختلاف‌برانگیزانه دشمنان.
- پیشگیری از تضادها و منازعات سیاسی و رقیب‌ستیزی و نیز توافق در اصول کلی حاکم بر روابط جامعه.

❁ سیاست‌ها و راهکارهای فرهنگی علمی

الف) در سطح فراملی

- تدوین آثار مشترک و برگزاری همایش‌های علمی.
- ارائه پژوهش‌های علمی برای تبیین حقایق تاریخی از دیدگاه علمی بدون تعصبات مذهبی.
- برگزاری مسابقات فرهنگی، هنری و علمی در حوزه جهان اسلام، اصل وحدت و انسجام اسلامی است. ﷺ
- از منظر مقام معظم رهبری (مدظله) مهم‌ترین و کلیدی‌ترین اصل در سیاست خارجی در حوزه جهان اسلام، اصل وحدت و انسجام اسلامی است. ﷺ
- علمی در موضوعات مختلف در سطح جهان اسلام.
- تولید و تکثیر نرم‌افزارهای رایانه‌ای در جهت تولید فرهنگ هم‌گرایی در سطح جهان اسلام.
- سیاستگذاری آموزشی (دوره‌های قبل از دانشگاه و دوره دانشگاه) و تدوین برنامه درسی کشورهای اسلامی با رویکرد تقویت انسجام مذهبی.
- بسط و تقویت منشورات (کتاب، مجله، روزنامه‌ها) و فعالیت‌هایی مثل نشست‌های علمی و کنفرانس‌ها و... به منظور تقویت بنیادها و بنیان‌های انسجام مذهبی.
- فرهنگ‌سازی با ابزارهای مختلف آموزشی در رسانه‌های تبلیغی در جهت افزایش میزان، تحمل، سعه‌صدر و مدارای مذهبی در جهان اسلام.
- گسترش تعامل دانشگاهی و جذب دانشجویان و اساتید در بین کشورهای اسلامی.

- تقویت برنامه‌های تبادل فرهنگی از طریق نمایشگاه‌ها و جشنواره‌های علمی، ادبی، هنری و نمایشی با رویکرد انسجام مذهبی.
- ارتباط نهادینه و مستمر نخبگان فکری مسلمان و سطح جهانی در قالب شکل‌های فرهنگی.
- تأسیس دانشگاه جهانی اسلامی با شعبه‌هایی در هر یک از کشورهای اسلامی، همراه با تدوین متون اسلامی و تربیت اساتید با رویکرد هم‌گرایانه.
- تدوین تاریخ، پیشینه و حوادث مشترک اسلامی از صدر اسلام تا کنون به صورت منسجم و تبلیغ و تدریس آن در کشورهای اسلامی.
- سرمایه‌گذاری اساسی برای تلاشی فراگیر جهت بالا بردن سریع نرخ سواد در سطح جهان اسلام.
- طراحی ساز و کار گفتمان و مشورت چندجانبه در منطقه پیرامونی و جهان اسلام به‌ویژه در سطح نخبگان و متفکران برجسته اسلامی.
- تقویت هر چه بیشتر روند هم‌گرایی و گفتگوی بین‌المذاهب در سطح علمای اسلامی از طریق جریان‌ات متعادل و روند همدلی در سطح عمومی با استفاده از ابزارهای مورد نظر.
- راه‌اندازی اتاق فکر با حضور شخصیت‌های شیعه و سنی و نظریه‌پردازی و پیشنهاد راهبردی به دستگاه‌ها.

ب) در سطح ملی

- وحدت حوزه و دانشگاه از طریق روزآمد نمودن ساز و کارها، تدوین راهبردهای موضوعی.
- پدید آوردن شعارها و نمادها برای وحدت.
- ایجاد روحیه نقدپذیری علمی در سایه برگزاری نشست‌های دوستانه افراد و گروه‌ها.
- استخراج متون مشترک روایی مورد قبول فریقین و بهره‌گیری از آن به عنوان پایه‌های تقریب.
- زمینه‌سازی علمای مذاهب برای وحدت.
- اجازه باروری اندیشه‌ها تا آنجا که اصول و منافع ملی خدشه‌دار نگردد.

- پایه‌ریزی مهندسی اجتماعی و فرهنگی بر مبنای گفتمان وحدت و تقریب مذاهب اسلامی.
- پژوهش‌های عمیق برای رسیدن به رهیافت علمی منشور وحدت اسلامی.
- ترسیم افق‌های وحدت بر محور توحید و نبوت و سایر مشترکات.
- پی‌گیری روش ارزشمند اندیشمندانی همچون: سیدجمال‌الدین اسدآبادی، سید قطب، محمد عبده، شرف‌الدین، آیت‌الله بروجردی، شیخ شلتوت، امام خمینی^(ره)، مقام معظم رهبری (مدظله) و...

❁ سیاست‌ها و راهکارهای اجتماعی

الف) در سطح فراملی

- در نظر گرفتن امکانات جهانگردی آسان و ارزان برای مسلمانان جهت بازدید از کشورهای اسلامی.
- آسیب‌شناسی مسایل اجتماعی جهان اسلام و پایه‌ریزی مهندسی اجتماعی بر مبنای گفتمان تقریب مذاهب اسلامی.
- تأسیس نهادهای اجتماعی برای حل منازعات بین مسلمانان و تقویت صلح و مصالحه.
- ایجاد و تقویت نهادهای اجتماعی و تشکل‌های غیر دولتی (جوانان، کارگران، زنان، دانشجویان، طلاب و...) با رویکرد انسجام مذهبی.
- ارتباط و تعامل هر چه بیشتر رهبران انقلاب و علمای بلاد اسلامی به منظور انسجام و وحدت بیشتر جهان اسلام و کشورهای اسلامی.
- ارائه نسخه شفابخش محبت و مدارا در میان امت اسلامی برای پایان بخشیدن به ستیزه‌های فرسایشی.

ب) در سطح ملی

- بیداری اسلامی مردم و مسئولیت نخبگان.
- پرهیز از مسائل تفرقه‌افکن.
- خودداری مدیران ارشد نظام اسلامی، متولیان و صاحب‌منصبان حکومتی از ورود به منازعات سیاسی و بانندی و حزبی و خدمت به مردم در کمال صداقت و

صمیمیت.

- پایبندی همه گروه‌های وفادار نظام به قانون اساسی جمهوری اسلامی به عنوان منشور اتحاد ملت مسلمان ایران.
- تقویت هوشیارانه پیوند ملت و دولت و افزایش قانون‌گرایی و مشارکت مردم در عرصه‌های گوناگون
- پذیرش و رسمیت بخشیدن به حقوق قانونی گروه‌های مختلف به منظور بازیابی و تعریف هویت آنان در سایه وحدت ملی.

❁ سیاست‌ها و راهکارهای اقتصادی

الف) در سطح فراملی

- تقویت روابط اقتصادی و تجاری در بین کشورهای اسلامی.
- تأسیس بانک‌های بدون ربا، مبتنی بر آموزه‌های اسلامی به صورت متمرکز و مرتبط با یکدیگر در سطح جهان اسلام.
- تشکیل صندوق‌های قرض‌الحسنه برای حمایت از مسایل اساسی جهان اسلام (مسئله فلسطین و حوادث غیرمترقبه چون سیل پاکستان).
- تأسیس بلوک‌های اقتصادی منطقه‌ای جداگانه در سطح جهان اسلام (کشورهای مسلمان جنوب شرق آسیا، کشورهای مسلمان شمال خاورمیانه و آسیای میانه، کشورهای حاشیه خلیج فارس، کشورهای مسلمان مغرب عربی و کشورهای مسلمان آفریقای مرکزی).
- تأسیس بازار مشترک و لغو یا به حداقل رساندن عوارض گمرکی و تعرفه‌های وارداتی در کشورهای اسلامی.
- بهره‌گیری مشترک کشورهای اسلامی از مواهب عظیم طبیعی و جغرافیایی خصوصاً ابزار نفت برای دفاع از منافع و مصالح جهان اسلام.
- ایجاد شرکت‌های فراملی در جهان اسلام با هدف جذب سرمایه‌های (انسانی و مادی) جهان اسلام و جلوگیری از فرار سرمایه‌ها و رقابت با شرکت‌های غیراسلامی و غربی.
- تلاش در جهت تشکیل اتحادیه جهان اسلام با بهره‌گیری از الگوهای هم‌گرایی در جهان بر پایه تدوین قانون اساسی واحد کشورهای اسلامی، تدوین نظام واحد

- حقوقی و جزائی جهان اسلام یا داوری اسلامی، بازار مشترک اسلامی و وحدت پولی و مالی مسلمانان، انعقاد پیمان دفاعی امنیتی کشورهای اسلامی و تشکیل مراکز فکری و تولید اندیشه در جهان اسلام.
- شرکت‌های اسلامی باید مستقل باشند و منابع تغذیه مالی آن‌ها صرفاً از ثروت و منابع مالی مسلمانان تأمین شود.
- اختصاص اولویت‌های تجاری به تجارت با کشورهای اسلامی، نسبت به بازرگانی با دیگر کشورها.
- همکاری گسترده در به‌کارگیری نیروهای متخصص و کارشناسان و اساتید علوم و فنون جدید به جای کارشناسان بیگانه به منظور هم‌یاری در توسعه و پیشرفت متقابل.
- ایجاد شرکت‌های فراملی با هدف جذب سرمایه‌های معطل و سرمایه‌گذاری در کشورهای اسلامی
- با رعایت مناسبات و شرایط مناطق و سد عملی فرار این سرمایه‌ها به بازارها، بانک‌ها و مراکز صنعتی اروپایی.

﴿﴾ رئیس جامع الازهر مصر، شیخ محمود شلتوت بود که فتوای جواز پیروی از فقه شیعیه را صادر نمود و مذهب تشیع را در ردیف چهار مذهب فقهی اهل سنت به رسمیت شناخت. ﴿﴾

ب) در سطح ملی

- توجه جدی به مقوله کار و تلاش و تولید علم.
- تلاش در جهت نهادینه‌سازی ارزش‌ها و منافع مشترک در جامعه.

﴿﴾ سیاست‌ها و راهکارهای امنیتی و ارتباطاتی

الف) در سطح فراملی

- تأسیس سایت‌ها و وبلاگ‌های ویژه تقویت انسجام مذهبی و پاسخ‌گویی به شبهات در این زمینه.
- برنامه‌های رادیو تلویزیونی مشترک کشورهای اسلامی خصوصاً در مناسبت‌های ویژه با بهره‌گیری از موارث و پیشینه مشترک فرهنگی و تاریخی.
- تأسیس رسانه‌ای فراگیر و جامع در سطح جهان اسلام با هدف بسط و تقویت

- انسجام اسلامی و مقابله با ناتوی فرهنگی.
- تشکیل اتحادیه انسجام مذهبی در بین متولیان و نخبگان مطبوعات جهان اسلام.
- افشاگری رسانه‌های اسلامی از توطئه‌ها و ترفندهای رسانه‌های استکباری و استعماری در سطح جهان اسلام و جهان.
- پوشش دادن و تبلیغ رسانه‌ها بر روی اخبار، حوادث، پدیده‌ها و مسایل با رویکرد بسط فرهنگ هم‌گرایی در جهان اسلام.
- بهره‌گیری از نمادهای مطرح در سطح جهان اسلام (روز قدس، هفته وحدت، هفته حج) و تولید شعارها و نمادهای جدید انسجام‌محور.
- بهره‌گیری و تبلیغ بر روی موارد ادبی، عرفانی و آثار و سیره شخصیت‌های برجسته جهان اسلام.
- تأسیس نهادهای امنیتی مرتبط در سطح جهان اسلام برای مقابله با تهدیدات امنیتی بیگانگان.
- انتقال تجارب و ایجاد آگاهی لازم نسبت به برنامه‌های جاسوسی دشمنان و ایجاد حساسیت برای نخبگان سیاسی و مذهبی کشورهای اسلامی.
- تهیه فیلم‌ها و مستنداتی درباره تلاش‌ها و شیوه‌های صهیونیست‌ها و غرب در آسیب زدن به جهان اسلام.
- تقویت و گسترش حوزه فعالیت سازمان کنفرانس اسلامی و زمینه‌سازی جهت ایجاد ساختارهای تکمیلی با هدف نقش‌آفرینی و کارا نمودن سازمان در حل و فصل مسائل جهان اسلام و دفاع از مواضع کشورهای اسلامی در نظام بین‌الملل.
- تقویت نقش و جایگاه جهان اسلام و کشورهای اسلامی در نظام نوین بین‌الملل بر پایه مصالح عالی‌امت اسلام به‌ویژه در بهره‌گیری بهینه از مواهب عظیم طبیعی و منابع انسانی.
- تشکیل اتحادیه‌های همکاری منطقه‌ای در جهان اسلام در ابعاد مختلف فرهنگی، سیاسی اقتصادی و انرژی.
- تدوین نظام دفاعی امنیتی کشورهای اسلامی با هدف تشکیل ارتش ده‌ها میلیونی جهان اسلام.
- تقویت پارلمان‌های بین‌المجالس اسلامی.
- تشکیل اتحادیه کشورهای اسلامی با بهره‌گیری از الگوهای موجود.

- راه‌اندازی سامانه رسانه‌ای تحت کنترل و بر اساس چارچوب مشخص.

ب) در سطح ملی

- تحقیق و تألیف کتب در سطح ملی و تهیه گزارش به وسیله محققان و نویسندگان و رسانه‌ها درباره بیان ضرر و زیان اختلافات مذهبی در گذشته.
- خوداری اصحاب جرأید، مطبوعات، رسانه ملی، گویندگان، نویسندگان و مسئولان از هرگونه اظهار نظرهای تعصبی، غیرکارشناسانه و غیرمسئولانه.
- آگاه‌سازی مردم از ترفندهای دشمنان در راستای خاموش ساختن شعله‌های بیداری اسلامی و اتحاد شکنی.
- هدایت افکار عمومی به سوی منافع ملی و فاصله گرفتن از منافع گروهی و جناحی.

سیاست‌ها و راهکارهای مذهبی و دینی

الف) در سطح فراملی

- توجه به مؤلفه‌های مهم وحدت (اسلام، توحید، قرآن، نبوت و اهل‌بیت).
- زمینه‌سازی برای ارتباطات نهادینه و مستمر در ایام حج میان مسلمانان.
- شناسایی تمام نهادهای دینی مذهبی جهان اسلام و ایجاد ارتباط مستمر و نهادینه میان آن‌ها.
- اتخاذ تصمیم برای موضع‌گیری مشترک علمای بزرگ اسلامی در مناسک و آیین‌های ویژه (استهلال، عید قربان، ولادت و بعثت نبوی و...).
- حفاظت از اماکن متبرکه و مقدس اسلامی در سطح جهان اسلام.
- تدوین فقه مقارن و عقاید تطبیقی از سوی نخبگان دینی و تبلیغ و تدریس این منابع در حوزه‌های دینی.
- تعریف، تدوین و تحدید حد و مرز موضوعاتی چون: کفر، شرک، فسق و... در نشست‌های مشترک اسلامی و جلوگیری از نشر آثار تفرقه‌انگیز و اظهار نظرها و اتهامات سلیقه‌ای و متعصبانه و متعرضانه در جهان اسلام نسبت به مسلمانان.
- صدور فتاوی تعیین‌کننده و برجسته از سوی مراجع اقتدار مذهبی در جهت تقویت و تعمیق انسجام اسلامی (صدور فتاوی هم‌گرایانه).

ب) در سطح ملی

- عمل به دستورات و تعالیم الهی قرآن کریم و عترت مطهر.
- هم‌گرایی با تأکید روی عرفان و معنویت اسلامی.
- تعامل مستمر و نهادینه حوزه‌های علمیه اهل سنت و شیعه در سطح کشور.
- سیاستگذاری آموزشی حوزه‌های علمیه مناطق قومی کشور با رویکرد تقویت انسجام اسلامی.
- تقویت و بسط آیین‌های مذهبی انسجام‌محور و تضعیف و حذف آیین‌های اختلاف‌برانگیز در سطح کشور از سوی نخبگان مذهبی و سیاسی.
- جلوگیری از کارهای افراطی و محکوم کردن اعمال غیر انسانی افراد افراطی.
- خودداری عالمان و اندیشمندان مذهبی از اظهارات تحریک‌کننده و حساسیت‌برانگیز.

کتاب‌نامه:

- قرآن مجید.
- ابن‌ابی‌الحدید، عبدالحمید بن هبه‌الله، شرح ابن‌ابی‌الحدید، بیروت، دارالحکمه، سال ۱۳۸۰.
- اباذری، عبدالرحیم، امام موسی صدر سرورش وحدت، تهران، مجمع تقریب مذاهب اسلامی، سال ۱۳۸۳.
- احمدی، حمید (به کوشش)، ایران، هویت، ملیت، قومیت، تهران، مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، سال ۱۳۸۳.
- اسمیت، آدام، ثروت ملل، ترجمه محمد علی کاتوزیان، تهران، امیرکبیر، سال ۱۳۷۵.
- بشیریه، حسین، جامعه‌شناسی سیاسی، تهران، نشر نی، سال ۱۳۷۴.
- ترنر، جان‌اتان اچ، ساخت نظریه جامعه‌شناختی، ترجمه عبدالعلی لهسایی‌زاده، شیراز، انتشارات نوین شیراز، سال ۱۳۷۲.
- خلیلی، رضا، همبستگی ملی در ایران، تهران، مؤسسه مطالعات ملی، سال ۱۳۸۴.
- دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، قم، مؤسسه امیرالمؤمنین^(ع)، سال ۱۳۸۵.
- شریعتی، علی، علی بنیان‌گذار وحدت، تهران، نشر نصر، سال ۱۳۵۰.
- صدر، محمدباقر، ترجمه مصطفی شفیعی، رهبری بر فراز قرون، تهران، موعود، سال ۱۳۵۹.
- صحیفه نور، امام خمینی^(ره) مجلدات مختلف.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، تفسیر المیزان، قم، انتشارات اسماعیلیان، سال ۱۳۷۱.
- عباس حسن، عباس، ساختار منطقی اندیشه سیاسی اسلام، ترجمه مصطفی فضایی، قم، نشر بوستان کتاب قم، سال ۱۳۸۳.
- لاریجانی، محمدجواد، نقد دین‌داری و مدرنیسم، تهران، اطلاعات، سال ۱۳۶۹.
- مطهری، مرتضی، سیری در نهج البلاغه، تهران، صدرا، سال ۱۳۸۲.
- مطهری، مرتضی، جاذبه و دافعه علی^(ع)، تهران، نشر آثار، سال ۱۳۷۹.

- منصورنژاد، محمد، رویکردی دینی به مسئله وحدت و هم‌گرایی، تهران، مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، سال ۱۳۸۷.
- میرحیدر (مهاجرانی)، دره، مبانی جغرافیای سیاسی، تهران، نشر سمت، چاپ دوم، سال ۱۳۷۲.
- واعظزاده، محمد، زندگی آیت‌الله‌العظمی بروجردی، قم، مجمع تقریب مذاهب اسلامی، سال ۱۳۷۴.
- رادپی، عثمان، ائمه اهل بیت و وحدت اسلامی، چهارمین کنفرانس بین‌المللی وحدت اسلامی، انتشارات دانشگاه مذاهب اسلامی، سال ۱۳۸۰.

پی‌نوشت:

۱. امام خمینی، صحیفه انقلاب، وصیتنامه سیاسی الهی رهبر کبیر انقلاب اسلامی و بنیانگذار جمهوری اسلامی ایران، چاپ چهارم، [تهران]؛ سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، [۱۳۶۸]، ص ۸.
۲. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۸، ص ۹۱.
۳. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱، صص ۲۳۵-۲۳۴.
۴. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۲۰، ص ۱۳.
۵. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۶، ص ۱۱۶.
۶. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۶، ص ۲۴۰.
۷. امام خمینی، صحیفه نور، جلد هفدهم، ص ۹۸.
۸. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۷، ص ۵۱.
۹. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۹، صص ۷۴-۷۳.
۱۰. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۶، ص ۴۷.
۱۱. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۶، ص ۴۷.
۱۲. امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۳، ص ۸۳.
۱۳. مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۸۸.
۱۴. حدیث ولایت، ج ۱ ص ۲۲۹.
۱۵. در دیدار با میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی و جمعی از اقشار مختلف مردم ۱۳۶۸/۰۷/۲۴.
۱۶. در دیدار با جمع کثیری از اقشار مختلف مردم ۱۳۶۸/۰۷/۱۹.
۱۷. بیانات در خطبه‌های نماز جمعه تهران ۱۳۷۹/۰۱/۲۶.
۱۸. حدیث ولایت، ج ۸، ص ۷۹.

